

Алаш мұрасы

ТЕЛЖАН

ШОНАНҰЛЫ

КАЗАКСТАН НҮГІН БАҢКАСЫ
БАҒААЛЫҚ ЖӘНЕ АҚПАРАТ
МҮНДЕТТЕРІ

ҚАЗАКСТАН
БАҒААЛЫҚ
МҮНДЕТТЕРІ

THE NATIONAL BANK OF KAZAKHSTAN
MEMBER OF THE FINANCIAL SERVICES
REGULATORY AUTHORITY OF KAZAKHSTAN
ARТӨБЕ ОРАҚСЫ ҚИММІ ТАҒЫМ-МӘДРИН
МҮТААЛАРҚОҒА ЖӘНІАЛТІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БАЙЛАНЫС ЖӘНЕ АҚПАРАТ
МИНИСТРАЛЫҒЫ

ТЕЛЖАН

ШОНАНҰЛЫ

Мұралары

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ
МҰРАЛАРДЫ ҚОРҒАУ ЖӨНІНДЕГІ
МЕМЛЕКЕТТІК ИНСПЕКЦИЯСЫ

ТЕЛЖАН

ШОНАНҰЛЫ

Шығармалар
Мақалалар
Зерттеулер

АЛМАТЫ "ЕЛ-ШЕЖІРЕ" 2011

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Қаз)
Т 32

Қазақстан Республикасы
Байланыс және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
021 “Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару”
бағдарламасы бойынша шығарылды

“Алаш мұрасы” сериясының редакциялық алқасы:

Д. Әшімханұлы, Ғ. Әнес, С. Қасқабасов, С. Қирабаев, М. Қойгелдиев, М. Құл-Мұхаммед, Б. Омаров, С. Смағұлова

Рецензент: т.ғ.к. Рахымжанов Ә.М.

Жауапты шығарушылар: М.Мырзагүл, Б.Мырзабай

Т 32 **Телжан Шонанұлы мұралары** (шығармалар, зерттеулер және мақалалар). – Алматы: “Ел-шежіре”, 2011. – 368 б.

ISBN 978-601-7011-97-0

Бұл кітап екі бөлімнен тұрады. Алғашқы бөлімге қазақ халқының ардақты перзенті, көрнекті ғалым, 1937 жылы жазықсыз жазаның құрбаны болған Телжан Шонанұлының бұрын жарық көрген “Қазақ жер мәселесінің тарихы” атты еңбегі енгізілді. Автор бұл еңбегінде қазақтардың бұрынғы жер иелену тарихына, жерге деген көзқарасына, патшалық Ресейдің отарлау саясатына назар аударады. Ресей империясының ұлан-байтақ қазақ жеріне ынтыға көз салу себебін, бұл жолдағы айла-шарғысын, күйгүрқы саясатын жан-жақты дәлелдей келіп, оның акыры неге апарып соққанын, Кеңес үкіметі дәуірінде қазақтарды жерге қалай орналастыру керектігін көрсетеді. Сондай-ақ осы бөлімге телжантанушылар т.ғ.д., профессор Ә. Төкенов пен ғалым Б.Байғалиев өзірлеген, бұрын баспа бетін көрмеген Т. Шонанұлының бірқатар еңбектері енгізіліп отыр. Екінші бөлімде Т. Шонанұлының мұраларын зерттеушілердің мақала, зерттеулері берілді.

Болашақта Т. Шонанұлы мұраларының онан әрі зерттеліп, жарық көретініне сенсе отырып, осы кітапты студенттерге, тарихшыларға, көпшілік оқырманға ұсынамыз.

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Қаз)

ISBN 978-601-7011-97-0

© “Ақтөбе облыстық тарихи-мәдени мұраларды қорғау жөніндегі мемлекеттік инспекциясы” ММ. 2011
© “Ел-шежіре”, 2011

Қанат қаққанда (Алғысөз орнына)

Орынборда...

Орынбор қаласы, губерниясы XVIII ғасырдың отызыншы жылдарынан бастап жиырмамыншы ғасырдың басына дейін Ресей империясының қазақ даласын бағындыру, отарлау саясатын жүзеге асырудың кіндігі болды.

Осында қылышынан қан тамған жанарал-губернаторлар үстемдік құрды. Оларды жоғары дәрежелі патша ағзамның өзі тағайындады. Жанаралдардың есімдерін тарихтан жақсы білеміз. Неплюев, Игельстром, Бахметов, Эссенъ, Сухатень, Перовский, Кателин... Жанаралдың ақ дегені – алғыс, кара дегені – қарғыс болды. Сырым Датұлы, Жанқожа Нұрмағанбетұлы, Исатай Тайманов, Махамбет Өтемісов, Есет Көтібарұлы бастаған ондаған мың адам қатысқан ұлт-азаттық көтерілісін басу жолдары, жазалаушы отрядтардың маршруттарын сызу осы генералдардың пәтуа беруімен атқарылды.

Орынборда империяның Сыртқы істер министрлігінің Азия департаментіне тікелей бағынып, оның құпия тапсырмаларын мүлтіксіз орындайтын шекара комиссиясы астыртын жұмыс жүргізді. Санкт-Петербург, Москва, Қазан қалаларындағы жалпы жайларын қалдырып, қаншама миссионерлер Жайық жағасына орналасты. Григорьев, Ильминский, Алекторов, Мелиоранский – біз оларды оқыдық, жаттадық, үлгі тұттық, “ағартушылық” еңбектерін көп жыл бойы оқып, зерттедік.

Орыс казачествосының жүз мыңнан астам қолы бар, зеңбірекпен, басқа да жойқын қарулармен, оқ-дәрімен қаруланған әскері де осы қалада, Жайық бойында орын тепті. Олардың қазақ даласына жасаған тағылық әрекеттері, ұлт-азаттық көтерілістерін жаншып басуы, жанарал Перовскийдің Хиуа сапарында жолы болмай, қайтарында жазықсыз қазақ ауылдарын қырып жоюы – бәрі-бәрі әлі есімізде. Тарих құжаттарында казачествоның бет-пердесі, жаратылысы жайлы жаңа беттер жазылып жатыр.

Казачествоның барша болмысын өшкерлеген мына жолдар тап осы жерге қонжия қалатын сияқты: “Оралдық – жайықтық казактар орыстың бейбастақ, қарақшы қашқындарынан; өзендер мен үлкен жол бойындағы босқындарынан; орыс мемлекетінің қылмыстыларынан; үйсіз жүрген әртүрлі қаңғыбастарынан және XV ғасырда Жайық өзені бойын паналап жасырынып жүрген қашқын-пысқындар, татар-қалмақ, башқұрт пен сол кездегі орыс үкіметінің қудалауынан, тіпті жазалау заңынан бас сауғалап жүргендерден топтасып жиынтықталған болатын. Орал-Жайық казактары дәл мағынасында өздерінің шығу тектері жағынан Ставрополь қалмақтары сияқты Орынбор әскери шебінің казактары деп аталатын орыс жұрты саналады”. Бұл жолдар қазақтың заманындағы білгір зиялылардың бірі М.Салық Бабажановтың 1860 жылғы жазбаларынан алынды. (“Жұлдыз”, N 2, 1994 жыл, 178-бет).

Петр патшадан басталған күйтүрқы саясаттың, дәлірек айтсақ, басқа халықтарды орыс ырқына көндірудің, православиесі дініне кіргізудің штабы да осы Орынбор қаласы болғаны белгілі. “Қырым соғысынан кейін орыс ұлтшылдығының күшеюі, зиялы орыс қауымы өкілдерінің алдына империяны күшейту үшін өзге халықтарды орыстандыру керек деген міндет қойды. Бұл пікірді жақтаушылар орыстар мен орыстар еместерді жақ(ы)ндастырудың, соңғыларының орысқа деген ықыласын аударудың бір жолы орыс тілі мен мәдениетін оларға күштеп тану, сол арқылы христиан дініне кіргізу деп есептелді. Орыстандыру мемлекеттік саясатқа айналды”. (Р. Пирс, Канада тарихшысы).

Ыбырай Алтынсарин еңбектерінде есімі жиі кездесетін, кеңестік педагогика жүйесінде үлгі етіп ұсынылған, казактарды ғылым-білімге баулуға шексіз еңбек сіңірген деп уағыздалған Н.А.Ильминский кім еді? Ол “христиан дінінің уағыздаушысы, орыс ұлтшылдығымен барып тұрған кер-тартпалықты бойына сіңірген адам. Ол орыстандыру саясатын жүзеге асырудың корнекті қайраткері. Ол казак даласында мектептер мен басқа да оқу орындарын ұйымдастыру арқылы орыс отаршылдық саясатын іске асырды”.

* * *

Орынборда бірнеше рет болып, оның негізін жанарал-губернаторлар қалаған архив-құжатханасында еңбек еткенім бар. Сонда бір папкадан жанаралдар жайлы естеліктерге кезіктім. Оның авторы отставкадағы генерал И.В.Чернов көрген-білгендерін, өзі куә болған жайларды күнделігіне

жаза берген екен. “Каримов-Хусаиновтар” баспасы Чернов жазбаларын 1907 жылы кітап етіп басып шығарған. Осы кітаптың қайсыбір тұстарына қоз жүгіртіп көрелік.

“И. И. Неплюев (1742-1757) был разумный, деятельный, но строг по жесткости в исполнении своих приказаний. Он строгими мерами усмирил второй бунт башкир казнями, им самим придуманными. Он приказал построить на льду р. Сакмары, когда она замерзла, избу, потом выкликивались из собранных по именов башкиры, замеченные в неблагонадежности, для допроса. Как только башкир входил в избу, стоявшие внутри солдаты спускали его в прорубь подь ледь. Таким образом исчезли с лица земли все входившие и возвращающихся не было...”

Эта мера была принята после повеления сажания на колья и телесного наказания к тем бунтовщикам, которые не попали в руки правительства.

Г. С. Волконский (1803-1817) – человек старый, но способный для боевой службы, со странностями и привычками.

Ходил по городу в ночном калпаке, спальной куртке и простых панталонах. При встрече с женщиной, если была молодая, красивая, и целовал ее, давал денег, которых за ним носил лакей или камердинер, иногда далеко уходил за город, уставал и подсаживался к проезжающим с возами крестьянам...

П. П. Сухотень (1830-1833) – более всего придавал значение образованию инородцев, через которые они могли сближаться с русскими, усвоить общий взгляд образованных людей на цель жизни и выйти из-под влияния фонатического магометанского духовенства (қандай арам пиғыл). Обученные медицине молодые магометане могли бы лечить своих единоверцев, обращающихся за помощью к муллам и ишанам, проводившим всегда во всем свой взгляд, основанный на ложном толковании корана.

По его ходотайству последовало высочайшее соизволение на открытие 20 стипендии при Казанском университете для магометан Оренбургской губерний и отпуском из казни 12 тыс. рублей...”

Осы кітапта патша ағзамның жарлығымен Орынбор губерниясын билеген негізінен ұлты неміс, бірақ орыстанған генералдардың қызықты да шынайы портреті берілген. Бірі жауыздығымен, қайсыбірі қатынжандылығымен, жезокшелігімен есте қалды.

Жеті-сегіз жыл бұрын Есет Көтібарұлы бастаған ұлт-азаттық қотерілісіне байланысты құжаттарды іздестіру мақсатында Орынборда болғаным бар. Сол жылы он күн бойы ескі беттерді аударыстыра отырып, орыс отаршылдығын әшкерелейтін көптеген деректерді кездестірдім. Қажеті болар-ау деген оймен қайсыбірін жазып алғанмын. Енді сол жазбалар іске асқалы отыр.

XIX ғасырдағы ұлт-азаттық қотерілісінің көсемі, қандастары, ата бастары үшін ардақ тұтылып, төу етілетін, ұлтының, халқының төуелсіздігі үшін күрескен зор тұлға Есет Көтібарұлына отаршылдар кезінде “разбойник”, “дикарь”, “мятежник”, “чайка”, “хищник”, “беглец” деп айдар таққан.

Орынбор шекаралық комиссиясы Азия Департаментіне әр жыл сайын есеп беріп отырған. 1855 жыл бойынша жазылған есепте қазақтар арасында 6 ұрлық-қарлық, барымта тіркелгені, 5 адамның ұрланғаны, 14 адам өлтірілгені, 135 ірі қара ұрланғаны, екі адамның өлігі табылғаны, 10 қырғыз бен 2 қырғыз (қазақ) әйелінің православие дініне кіргені, қазақтар арасынан түтін салығынан қанша қаржы түскені және басқа да жайлар топтіштеп жазылыпты.

Осындайда жазушы, тамаша тарих зерттеушісі Қ. Салгариннің мына пікірі ойға оралады: “отарлаушы ел атаулы отарланушы елдің неге салт-дәстүрін оны сақтайтын санасын жоюға ынталы. Өйткені салтынан айрылған халық халықтығынан, дәстүрінен айрылатын ел елдігінен айрылады. Айтқанына көніп, айдағанына жүреді. Ал керісінше, халықтық салт-дәстүрінен айрылмаған ел тамыры кесілмеген өсімдік секілді қанша езіліп, жаншылғанмен қолайлы жағдай туса болды, қайта көктем, жетіліп кете береді”.

Ғасырларға созылған бодандық өмірде ана тілі солғындаған, діні жаншылған, салт-дәстүрі өзгерістерге ұшыраған, тарихының көптеген беттері өшірілген қазақ халқы “қанша езіліп жаншылғанымен” төуелсіздік таңы атып, күні жарқырап туғанда тілін де, дінін де, ділін де, тарихын да қалпына келтіріп жатқанының куәсі болып отырмыз.

* * *

XX ғасырдың басындағы Орынбор қаласы, Ақжайық бойы осымен бірге С.Торайғыров жырлағандай “қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып, күн болғысы келген” ұрпақты ұлттық бірлікке, өнер-білімге шақырған рухани орталық ролін атқарды. Халқының болашағын ойлай білген, ертеңіне зор сеніммен қараған үлкен шоғыр үркердей жарқырап алға

түеті. Олар білімді, зерделі азаматтар еді. Өмірдің қазанына қайнаған, оңды-солды игерген, азаттық күрес жолын таңдаған тұлғалар еді. Бірінші дүниежүзілік соғысының алдында, Қазан төңкерісінен көп бұрын, 1913 жылдан бастап А.Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М.Дулатов бастаған марқасқалар “Қазақ” газетінің төңірегіне топтасты. Осы газетте екі ғасыр тоғысындағы қазақ ортасының саяси әлеуметтік хал-жайының ең кезек күттірмейтін мәселелері, жер, өйел теңдігі, оқу-білім, дін мен тіл турасындағы құнды, өткір мақалалар жарық көрді. Қалың жұртшылық ана тіліндегі басылымның әрбір санын асыға күтіп, оны бағдаршам ретінде қабылдады.

Газет бетінде А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ә. Бөкейхановпен бірге Ш.Құдайбердиев, М. Жұмабаев, С. Донентасев, Б. Майлин, С. Торайғыров, Қ. Жұбанов, Ғ.Қарашев, Б. Серікбаев, Қ. Қоңыратбаев сияқты ондаған авторлардың әр түрлі тақырыптағы үлкенді-кішілі мақалалары жарияланды.

“Қазақтың шаруасына бір жақтан надандықтан кемшілік келгенде, екінші жақтан білімсіздігін көріп тұрғандар басынып, елдігінен, теңдігінен қалдырып, тиісті сыбағасына қиянат істеп тұрғаны санасы бар қазаққа ескерерлік іс еді. Бұл заманда қол жетпегендігі теңдікке жеткізетін, әлсіздерге күш беретін өнер-білім, сол өнер-білімге мезгіл өтпей тұрғанда үйренсек, тұрмысымызды түзетіп, басқалардың аяқ астында жаншылмас едік, біз де алдымызда бір жұрт екенімізді білдірер едік”, “орысша оқу орыс қолтығында тұрған жұртқа керек, қазақша оқып, жаза білген соң шама келгенше орысша да білу керек”.

Міне, осындай қайшылығы мол шаһарда төрт жыл бойы тұрып, қаланың кітапханаларында көз майын тауысқан, батыс-шығыс, орыс әдебиетінен сусындаған, нәр алған қазақ оқығандарының бірі, араға он бес жыл салып, есімі білім-ғылым көгінде жиі аталатын тұлға біздің кейіпкеріміз – Телжан Шонанұлы бар еді. Өзі туып-өскен Ырғыз даласынан жырақта жатқан Орынбор Телжан және оның замандастары үшін үйрену, ессею, қалыптасу мектебі болды. Араға жылдар салып ол осында қайтып оралады. Екінші рет ол Қазақ Автономиялы Республикасының алғашқы астанасы – Орынбор қаласына келеді. Бұрынғы студент енді ауылдастары арасында төрт-бес жыл ұстаздық еткен, өмірлік тәжірибесі молайған азамат Телжанмен кездесеміз.

* * *

Ауыл мұғалімі

Сегіз жылға созылған оқушылық, студенттік өмір аяқталды. Төрт жылын Ырғыздағы орыс-қазақ училищесі қабырғасында, одан кейін Орынборда өткізіп, ауыл мектебінің мұғалімі атанған 22 жастағы Телжан үлкен шаһармен қош айтысып, құнарлы топырақ, күтмекен, өзі туып-өскен, ит көйлегін тоздырған Ырғыз бойына қайтып оралды.

Ілкіде Орынборда қазына есебінен оқығанын айтып өткенбіз. Мұның өз бетімен оқудан ерекшелігі – оқу-білімге жұмсалған қазына қаржысын алты жыл бойы ауыл мектебінде табан аудармай сабақ беру арқылы ақтау еді. Сол кездегі акшамен төрт жыл оқығаны үшін 480 сом қаржы жұмсалыпты. Бұл, әрине, қазіргі құны түсіп кеткен теңгеден де. АҚШ долларынан да бөлек баға. Әйтеуір сол жылдары құнан қойдың құны бір сом елу тиын – екі сомға бағаланады екен. Сонда бір жылғы оқудың бағасы шамамен 60-70 қойдың құны.

Кеңестік білім беру жүйесі қайсыбір жағдайдан патшалық Ресей тұсындағы тәжірибелерді сол қалпында көшіріп алғанға ұқсайды. Мәселен, Тәуелсіздік таңы атқанға дейін институт төмөндаған жас маман әуелі салалық министрлік, содан соң оның облыстық басқармасы арқылы ауданға, одан колхоз-совхозға жолдамамен барып, екі жыл еңбек ететін. Сөйтіп ақтөбелік Қостанайға, қостанайлық Семейге, маңғыстаулық Оралға барып, еңбек ететін. Екі жылда қайсыбірі сол жерге сіңісіп, үйлі-күйлі балалы-шағалы боп үлгерсе, тұрақтап та қалады. Ал ауасы, суы жақпаса, туған ауылына оралып, кеңселерді біраз торып жүріп жұмыс алады.

Бетінде тек қана “төрт” пен “бестік” бағалары бар диплом алған жас Телжан, архивте сақталған құжаттарды негізге алып сойлесек, Ырғыз бойындағы Тоқырауын болысының 3 ауылында Қасым Әбдіхановтың мектебінде мұғалім боп еңбек етеді. Бұл 1916 жылдың жазы бітіп, күзі басталар шақ. Бұрынғы жергілікті басқару жүйесі бойынша Тоқырауын болысына енген ауылдар жаңа кеңестік жүйеде қай ауылдық Совет болғанын қанша сұрағанмен анықтай алмадық. Шамасы Телжанның өзі туып-өскен Аманжол ауылынан қашық болса керек.

Орыс-қазақ училищесі, кейін Орынбордағы учительдер институты қабырғасында Телжан орыс тілінде білім алады. Орыс тілі мен әдебиетінен, орыс тарихынан, арифметика мен геометриядан, жағрафиядан, жаратылыстанудан, басқала нәндерден дәріс оқығандар арасында бірде бір қазақ

ұлтының өкілі болған жоқ. Және де ешбір оқулық қазақ тілінде “сөйлеген” жоқ. Ал мұсылман діні пәнінен татар сабақ берді.

Байтақ Ырғыз даласы патшалық кезеңде, одан кейінгі 70 жылдық тарихы бар кеңестік билік тұсында да орыстандыру саясаты қанша күшейгенмен, негізінен қазақ ұлтының қонысы болып қала берді. Әр жылдарда келіп қоныс тепкен орыс мұжықтары, өзбек саудагерлері, казачество әулеті байырғы халықпен тіл тауып өмір сүрді: қазақ тілін, салтын үйренді, құда-құдандалы болды.

Профессор Әбу Тәкенов “Телжан Шонанұлы қазақ бастауыш мектебінің теориялық, әрі практикалық негізін қаласты” деген өте орынды әрі иланымды пайымдау жасайды. Жиырмамыншы жылдардың бас кезінде қазақ жұртшылығы балаларын мектепке оқытуға тегіс бет бұрды, ұрпағын сауатты етіп тәрбиелеуге жиған-тергенін, мал-мүлкін аяған жоқ. Осы кезеңде әрбір ауылда, тіпті 5-6 үйі бар қыстақта да бір жылдық, екі жылдық мектептер ұйымдастырылып, жұмыс істей бастаған.

Орысша білім алған Телжан N 3 ауылда Ырғыз бойының қара домалақтарына олардың ана тілінде сабақ бере бастаған. О заманда оқулықтар жоқтың қасы, қорнекі, әдістемелік құралдар атымен жоқ кез. Газеттерді, мақалаларды, ең алдымен өзі төрт жыл бойы оқушысы, мүмкін авторы болған “Қазақ” газетінде жарияланған мақалалар ауыл мұғалімі Телжанның жиі пайдаланылатын “қорнекі құралы” болған шығар.

Қазақ педагогикасының реформаторы, ұлы ғалым А. Байтұрсынов өзінің 1913-1915 жылдары “Қазақ” газетінің беттерінде жарық көрген “Бастауыш мектеп”, “Мектеп керектері”, басқа да еңбектерінде дәлелді, әрі жан-жақты жауап берді. “Қазақ бастауыш мектебі қандай болу керек?”, “Ол мектептердің қажеті не?” деген сауалдарға жауап іздеп, тауып алды, бұлтартпайтын тұжырым жасады:

“Правила бойынша, қазақ тілімен, қазақ әрпімен бастап оқыт деп отырған балалардың ата-анасы жоқ, халықтың өз тілімен, өз әрпімен оқығанын әкімдер жақтырмайтын болған соң учительдер өз беттерімен ана тілімен, ұлт әрпімен оқытамыз дей қоймады. Сөйтіп правила қазақ жүзінде бар болса да, бәрі де үкімет өз пайдасын қоздегендіктен істеліп тұрған жайлар. Бастауыш мектептер жалғыз үкімет пайдасы үшін болмай, халық пайдасы үшін де боларға керек. Үкіметке керегі мемлекеттегі жұрттың бәрі бір тілде, бір дінде, бір жазуда болды, әр халыққа да керегі өз діні, тілі, жазылуы сақталды. Солай болған соң бастауыш мектеп әуелі миссионерлік пікірден, политикадан алыс болуға керек,

яғни қазақтың діні, тілі, жазуы сұмдық пікір, суық қолдан тыныш боларға керек”.

Бұл іргетасын Ильминский, Алекторовтар қалаған орыстандыру саясатына кереғар пікір, салмақты дәлел. Ақыры Ахаң бастаған реформатор топ өз дегеніне жетті де. Бастауыш мектептер қазақ баласына өзінің ата-баба тілінде білім беруді жолға қойды. Ахаңның өзі оныншы жылдардан бастап, ауыл мектебіне сабақ берді, ғасыр басындағы ағартушылардың бәрі дерлік ауыл мектебіне мән берді, 1917 жылдан бастап Алашорда үкіметінің қаулысын жүзеге асырып, алғашқы қарлығаш мектептерге оқулықтар жазумен айналысты. Мәселен, ең бірінші география оқулығын Телжан Шонанұлы түзген болатын.

Телжан 1916-1921 жылдар аралығында ауыл мектебінің қатардағы мұғалімі бола жүре, тек сабақ берумен шектелмей өзінің болашақтағы ғылыми-зерттеу еңбегін бастап кеткен сияқты. 1922-1938 жылдар аралығында жарық көрген отыздан астам оқулықтар, жүзге тарта мақалалар, архивте жатқан беймәлім еңбектер Ырғыздың киелі, құнарлы топрағында жазыла бастады-ау деген ой еріксіз жетелейді.

Заңғар жазушы Шыңғыс Айтматов аса бір тапқырлықпен, ерекше сезіммен, ұлттық мақтанышпен суреттеген “Дүйшеннің мектебі” жиырмасыншы жылдарда қазақ даласында ондап, жүздеп ашылып, сусап қалған, шол қысқан халқын білімге баулыды, мәдениет биігіне жол салды. Ахандар, Міржақыптар, Телжандар, Халелдер, Мағжандар.... анқан, сабақ берген, қанатымен су сепкен алғашқы бастауыш мектептер негізінде араға жылдар салып, жеті-жылдық, кейін онжылдық мектептер ашылды. Тұңғыш қазақ орта мектептері 1936-1939 жылдары алғашқы шәкірттеріне өмірге жолдама берді.

Фабит Мүсірепов бір әңгімесінде өзінің алғашқы ұстазы Бекет Өтетілеуовке жылы сөз арнайды. Ақтөбенің көптеген қарттарынан – С. Мұқашев, Н. Нүрпейісов, А. Ділманов және басқаларынан Т. Шонанұлы жайында, оның 20-30 жылдарда жарық көрген оқулықтары жөнінде айтқан пікірлерін ілгеріде атап өткенмін. Қаншама уақыт өтті, қандай оқиғалар болды, адам есінде көптеген жәйттар сақтала бермеген ғой.

Телжанның “Жағрапияның алғашқы сабақтары” атты мақалалар топтамасы “Жаңа мектеп” журналының алты санында қатарынан жарияланған екен. Шамасы бұл кейін жарық көрген жағрапия оқулығына тарау болып енген болса керек. Бастауыш мектепте сабақ бере жүріп ана тілінің әдістемесі жайлы қалам тартқанға ұқсайды. Өйткені, ол

жиыrmасыншы жылдардың бас кезінен бастап “Ақжол”, “Жас қазақ”, “Еңбекші қазақ” газеттерінде, “Қызыл Қазақстан”, “Жаңа мектеп”, “Әйел теңдігі” журналдарында, басқа да басылымдарда тәлімдік-өдістемелік мақалаларды жиі жариялап тұрған.

Жалпы Ахмет Байтұрсынов бастаған бұл шоғыр дарындылығымен, алғырлығымен, бірсөздігімен көзге түскен, ылғи “сен түр, мен атайын” тұлғалар еді. Ахаң “Тіл құралын”, “Оқу құралын” түссе, М. Дулатов “Арифметиканы”, М. Жұмабаев “Педагогиканы”, Ж.Аймауытов “Психологияны” жазды.

М. Жұмабаевтың 1922 жылы басылып шыққан “Педагогика” оқулығы мына сөздермен ашылады:

“Қазақтың қаны бір, жаны бір жолбасшысы – мұғалім.

Еліміздің алған жылдық ояну дәуіріне баға беру үшін алты алаштың баласы бас қосса, қадірлі орын – мұғалімдердікі.

Бірге оқысқан, бірге оқытысқан жылдарымыз бір, жолымыз бір, қазақ мұғалімдері!

Қолымнан келген осы еңбегімді сендерге тарту қылам”.

Автор Рубинштейн, Скворцов, Смирнов педагогикасын пайдаланғанын, басқа да тәрбие ғалымдарының пікірлерін тандап алуға ұмтылғанын, шамасы келгенше қазақ жанына қабыстыруға ұмтылғанын жасырмайды.

“Педагогиканы” “Ана тілі” баспасы 1992 жылы қайта басып шығарды. Осы 156 беттік кітаптың құндылығына, ой тереңдігіне көз жеткіздім. Әттең, тек бүгінгі қазақ мектебі өлі де батыстық, орысшыл педагогикаға бой берумен шектелуде. Университет, педагогикалық колледждер бағдарламаларына Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев еңбектерін батыл енгізетін уақыт жетті.

Т. Шонанұлының география оқулығы сақталмағанмен оған тарау-тарау болып енген жеке мақалалар “Жаңа мектеп” журналынан алынып қайта жарияланса, болашақ география пәні мұғалімдері үшін құнды өдістемелік құрал болуға жарар еді.

Тіл тамыршысы

Мұхтар Әуезовтың он екі томдық толық шығармалар жинағына еңбей қалған бір мақала 1989 жылы жарық көрді. Шындығында ол коммунистік- тоталитарлық саясат үстемдік құрған кезеңде жария етуге болмайтын еңбек еді. Осы

мақаласында 26 жастағы әдебиет зерттеушісі қазақ зиялыларының рухани дем берушісі Ахмет Байтұрсыновтың шығармашылығына лайықты, жоғары баға берген. “Ахаң еңбегі жанған жанның бірі. Істеген ісінің жемісі – артынан келе жатқан жастар. Оның арты Ахаң мектебіне тізіліп, кіріп жатқан жас буын, жаңа өсіп келе жатқан қазақ әдебиеті Ахаңды өзінің басшысы деп санайды. Қаламынан тамған бал ем болудан айнымайды, әлде болса өмірінің ұзақ болып, еңбегінің онімді болуын тілеуден қазақ баласы қайтпайды”.

Осы мақалада “Қазақтың ерте оянған тобы” деген тіркес бар. Олар кімдер еді. Профессор Мекемтас Мырзахметұлы ояну дәуірінің әдебиеті жайлы ойын тұжырымдай келе оған Ахмет Байтұрсынов бастаған дарынды топты кіргізеді. Шығармашылығына, кейінгі ұрпаққа мұраға қалдырған еңбектеріне қарап Телжан Шонанұлын Ахмет тобына ешбір ойланбастан кіргізуге әбден болады. Басқаша болуы мүмкін емес.

ҚазПИ (қазіргі Абай атындағы Алматы мемлекеттік университеті) архивінде сақтаулы тұрған Ахаңның өз қолымен толтырылған (1929 жыл, 5 мамыр) “Газет және журналдарда жарияланғаннан басқа ғылыми-методикалық еңбектердің тізімі” деген құжатта.... 14. “Оқу құрал”, хрестоматия (нұсқалық “Шонанұлымен бірлесіп жазылған”) деген жолдарды оқисыз (“Ақжол”, Жалын, 1991, 10 бет). Қалың оқулықты білім деңгейін қатар, ғылымда қол ұстасып өмір сүрген адамдар ғана жаза алады. Осы пікірге қосылуға да, қарсы дау айтуға да болар. Ұстаз бен шәкірт те ғылым әлемінде достасып кетеді емес пе.

Орынбордағы төрт жылдық мұғалімдік мектепті балалардың алды болып бітірген 19 жасар А. Байтұрсынов “ел ортасына барып, қазақ балаларын оқытпақ ниетімен Ақтобе уезі Батпақты болысындағы Ахметкерей Копсабақовтардың ауылындағы мектепке барып оқытушы болады” (М. Әуезов “Ахаңның 50 жылдық тойы”. “Бес арыс” кітабында. 188-бет).

1990 жылы “Білім баспасы” Р. Сыздықованың “Ахмет Байтұрсынов” деген зерттеуін жарыққа шығарды да, біз осы кітапқа “Ақтобе” газетінде пікір жаздық. Көп ұзамай редакцияға Қандыағаш қаласынан хат келді. Онда А. Байтұрсыновтың Батпақты болысында мұғалім болғанын растай келе, хат авторы жас Ахметтің түп нағашыларының (әңгіме Ахметкерей Копсабақов жөнінде болып отыр) шақырумен келгенін жазыпты. Кейін Алға ауданына сапар шегіп, қаланың іргесіндегі сол кездегі “Коммунист” колхозының шетіндегі тоғайлықта ескі үйлердің орнында болып,

қариялардың айтуынша Ахан сабақ берген мектеп осы тұста болғанын анықтадық. Қоғамдық пікірге құлақ асып, колхоздың орта мектебіне ғұламаның есімі берілді. Алға мен Ырғыз Ақтөбе облысының екі ауданы. Жас мұғалім Алға жерінде ұстаздық құрған жылдары алыстағы Ырғыз өзені бойында дүниеге аяулы ағасының болашақ шөкірті, үзеңгілес інісі Телжан келді. Арада жылдар өтіп, олар халқына бірге қызмет етті.

* * *

С. И. Ожеговтың “Орыс тілі сөздігінде “лингвистика – наука о языке, языкознание”, ал “лингвист-специалист по лингвистике, языковедению”, – деп түсіндірілген. Телжан қазақ тілі білімінің орны бөлек маманы, шоқтығы биік, білімі терең, осы саладағы саусақпен санайтын біртуар ғалымның бірі екендігіне шек келтірудің енді реті жоқ.

Ғалымның тіл білімі саласындағы ғылыми мұралары сан алуан әрі көлемді және бәрі кезінде баспа жүзін көрген, жеке кітап болып басылып шыққан. Ұлттық ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі, профессор, еліміздің санаулы библиографтарының бірі Ш. Сарыбаевтың деректеріне сүйеніп отырып, Шонанұлы қаламынан туған еңбектеріне оқушы назарына ұсынуды жөн көрдік.

Ш. Сарыбаев ғалымның тіл білімі саласындағы еңбектерін сөзбен төрт салаға жіктеп берген.

1. Әліппе оқулықтар – “Жаңалық” (1928 жыл), “Сауаттан” (1929), “Колхоз ауылы” (1930, мұны М. Жолдыбаевпен бірігіп жазған).

2. Бастауыш сыныптарға арналған тіл дамыту оқулықтары “Тіл дамыту” (1930), “Қазақ тілі” (грамматика мен емле 1934), “Жаңа арна” (1927, М. Жолдыбаевпен бірігіп жазған).

3. Ересектерге арналған қазақ тілі оқулықтары “Шала сауатты ересектер үшін оқу құралы” (1928).

4. Орыстарға арналған қазақ тілі оқулықтары – “Шала сауатты ересектер үшін оқу құралы” (1926), “Орыстар үшін қазақша әліппе” (1931), “Қазақ тілінің оқу құралы” (1933), “Учебник казахского языка для взрослых” (1934).

Әнебір жылдары “Қос тіл – қос қанатың” деген ауруға шалдығып, қаулы шығарып, үйірмелер құрылып, жоғарыға есеп беріп, тірі әуреке қалдық емес пе. Оқулық та, сөздік те, қазақ тілін “орыс тілділерге” үйрете қоятын мұғалімдер де жетіспеді. Жиырмамыншы жылдардың зиялылары қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе берілгенде, өзге ұлт өкілдеріне

комек ретінде оқулықтарды өте тез арада жазып шыққанына көзіміз жетті ғой. Ш. Сарыбаев ағаның Шонанұлы жайында айтқанындай, “Орыстарға қазақ тілін үйрету мақсатымен оқулық жазып, бағдарламалар қарастырып, зор еңбек сіңіргендігі, ана тілін өзге жұртқа оқытудың әдістерін баяндайтын мақалалар жазуы...” деген тұжырымына алып қосарымыз жоқ. Аталған оқулықтарда теориялық пайымдаудан гөрі, тәжірибелік жаттығулардың басым болуы – оның еңбектерінің жағымды жағы болса керек.

Қазақша өліпшелер Қазан төңкерісінің қарсаңында немесе одан кейінгі жылдарда жазылды, ал бастауыш кластарға арналған кітаптар жиырмасыншы жылдардың бас шенінде жарық көруі ықтимал.

Көрнекті лингвистің қаламынан туған оқулықтардың ұзын саны отыздан асады, ал мұның сыртында баспа жүзін көрген, газет-журналдарда басылған жүзге тарта ғылыми мақалалар және бар. Бұл өзiрге анықталғаны ғана.

Бүгінгі қазақ мектебі қазақ тілі бойынша жазылған әдістемелік құралдардан сусап отыр. Оларды бастыру үшін қағаз да, қаржы да жоқ деп қүтыламыз. Ал олар өз дегенін істеп жатыр. Мектеп партасында отырған бүгінгі оқушы күні ертең-ақ бір мамандық иесі болатынын ескерсек, әдістемелік оқулықтардың жетіспеуі себепті оның білім дәрежесінде де кемістік көбейе береді ғой. Шонанұлы ана тілін оқыту жүйесін бір ізге, жүйеге қою мақсатын көздеп, түрлі-түрлі әдістемелік еңбектер де жазған адам. Ол “Жаңалыққа жетекші”, “Диаграммалар – графиктер қандай болады” атты кітаптарды жазып шығарды. Сонымен бірге, орыстарға қазақ тілін үйрету әдісі жайында, ересектерді сауаттандыру жолдары жөнінде көлемді мақалалар қалдырды.

1935 жылы сол кездегі республикаға есімі танымал әдіскерлер С. Жиенбаев және Ғ.Бегалиевпен бірлесіп, Телжан “Бастауыш мектептегі қазақ тілінің әдісі” деген еңбегін жарыққа шығарған. 1926 жылы жарық көрген “Оқу құралының” (хрестоматия түрінде) мұқабасында авторлары А. Байтұрсынұлы, Т. Шонанұлы деп жазылған. Көлемі 412 бет. Бүгінгі филология факультеттеріне пайдалы осы оқулықты көп тиражбен басып шығарса деген ұсынысымызды жасыра алмаймыз. Бірлесіп жазған оқулықтар, аса құнды кітаптар аға мен іні үндестігінің айқын мысалы сияқты қоңыраулатып тұрады емес пе.

* * *

“...Тіл – мәдени өркендеудің басты факторы. Тіл жоқ жерде халық, біріншіден, ұлттық бет-бейнесінен айрылып қалады, екіншіден, рухани, мәдени тозғындауға ұшырайды. Тілсіз, сөзсіз ақыл мен ойды қозғай алмайсың. Ал ой-санасыз сөз жоқ. Яғни, сойлей білмесе, адамның хайуаннан айырмасы аз”. – Телжан қаламынан туған бұл пікірдің жазылғанына да жетпіс жыл өтіпті. Ғылымның тіл білімі саласындағы сан-саналы әрі көлемді еңбектері арқылы ана тілді қорғауда, дамытуда, оны халқының рухани құралы ретінде сақтауға қосқан үлгісінің салмақтылығына ешбір шүбә келтірмейсің.

Шонанұлы қазақ тілін дамытуға Ахмет Байтұрсынов қосқан үлесті зор бағалайды. Оған “бізге тілдің тереңдігі мен шеберлігін, тіл мәдениетінің мәнін, қасиетін дәлелдеп, тілімізді құрметтеуге мәжбүр етті, оның (Байтұрсыновтың) тіліміздің тазалығы мен дербес өмір сүруі үшін күресі бұл саладағы аса зор еңбегі – кеңінен мәлім, кім-кіммен болса да бар”, – деп ұстазы алдында бас иеді.

Қазақ лингвистика ғылымының бастауында тұрған тұлғаның аяулы халқының жазу, сызу өнері болмаған кездердегі жазған пікірлері қоңіл аударарлық: “сорымыздың зары ана тілімізде, оқып – білім алудың тұтқасы дүмше молдалардың, қашқындар мен Хиуадан, Қарақалпақтан, Бұқарадан, Түркістаннан, Қазаннан, Сейітшілер тобы мен Стерлитамақтан ақшалмадан басқа түгі жоқ келімесек оқымыстысымақтардың, тәрбиелеудің қарапайым жөн-жосығын да білмейтіндердің тізгінінде кеткені еді. Олар балаларды соқыр сеніммен арбап, діни ілімге оқытып, ата-аналарды тозақ отына молланың шыбығы жер тиген жер тимейді дегенге иландырып, жас шыбықтай солқылдаған жас ұрпақтың жанын да, тәнін де қинап азаптады. Олар молданың қолында сырттай сыпайы, кешірімді көрінгенімен, іштей тасбауырлық, түйін байлап, кектеніп өсті.

Ол өз өмірінің балауса күндерін еске алып, “бала кезінде ауылда бағынышсыз мектеп болғандықтан, пристав келе жатыр дегенде сабанның астына үңгіп тығыламыз деп тұншығып өліп қала жаздағанын” жазады.

Телжан бір еңбегінде Байтұрсыновтың алғашқы болып дауыс көтеріп, қазақ мектептерін бір жағынан дүмше молдалардан, екінші жағынан патша миссионерлері ықпалынан құтқару үшін қызмет еткенін атап көрсетеді. “Бұл жолда Ақаң алғашқы ағартушы болды. Оның жаңа қазақ алфавитін жасауы іс жүзіндегі ішкі және сыртқы жауларымен күресінің көрінісі болатын.... Ахметтің жаңа алфавиті, жаңа әліппесі біздің жаңа өркендеуімізге зор

пайдасын тигізетін құбылыс еді. Жаңа алфавит тіліміздің таза сақталуына мүмкіндік туғызды, әлемдік мәдениетпен араласа түзу жолын жеңілдете түсті..., халық мектептерінің оркендеуі жолында алып адым жасағаны анық”.

Міне, осылай ұстазы тындырған істі, халқымыз тол мәдениетіне Ақаң қосқан үлесті мадақтап, ерекше ілтипатпен, ақ көңілден қалам сермеген Телжан Шонанұлы тіл білімі саласында он бес жылға таяу уақыт, яғни жалған айып тағылып, атылғанына дейін адал қызмет етті.

* * *

Қазақ жазуы Кеңестік билік тұсында үш рет өзгеріске ұшырады. Барлық түрік тілдес халықтар сияқты қазақтар өз жазуын жүздеген жылдар бойы араб алфавиті негізінде түзеп еді. Бірақ тағдыр солай жазып, жиырмасыншы жылдарда араб жазуын латынға көшіру жөнінде қызу айтыстар жүрді. Оған халқымыздың игі жақсы ұлдары – ғалымдары, қоғам қайраткерлері қатысты.

1924 жылы маусымда Орынборда басталған қазақ, қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезінде осы бағытта кең пікірлесу болған. Осы съезге А. Байтұрсынов “Әліпби” тақырыпты баяндама жасайды. Ол түркі жұртының қолданып келе жатқан Әліпбиі (жазуы) бар екенін, оны бастап, басқа графикаға көшу оңтай емес деген пікірін білдіреді. Әліпби (графика) қандай қасиеттерге ие болу керек деп, қазақ халқы қолданып отырған, икемделіп өңделген (реформаланған) араб алфавитінің оң сипаттарын (қасиеттерін) дәлелдейді де, Латынға көшкенде латын алфавитін қолданушы Европа халықтары тіліне түркі жұрттарының қатысы жоқ дей келіп, “латын әліптерін тұтынған (европалық) жұрттар орыстың орнында болып, аузына қарап балаларымызға тілін үйретіп отырған жұрттар болса екен...”

“Онда алуға мағына бар дер едік”, – деп ойын орнықтыра түседі. (Қараңыз: Р. Сыздықова, “Ахмет Байтұрсынов” “Білім” қоғамы, 26 бет, 1990 жыл).

Осы пікірталасқа белгілі жазушы Міржақып Дулатов та қатысады. Ол өз пікірін баяндай келе “..латында шабылып, шығындалып ала қоятындай пайдасы көрініп тұрған жоқ. Қайта зияны бар дейміз” немесе, Телжан баяндамасында (Шонанұлы да негізгі баяндамалардың бірін жасағаны ғой) араб әріптерін өзгерткенде 14-і ғана өзінің бұрынғы түрінде іске жарайды, өзгесінің бәрін арабшалар жанынан шығарып отыр. Латын әрпін алсақ мұның 4-тен бірі ғана өзгертіледі, қалғаны бұрынғы күйінде іске асады дейді”, – “... Телжан

Қазақстанда жаңа жобаның әріптері жоқ дейді. Біздің баспаханаларымызда латын әрпі бар ма екен?” “латыншылар (...Телжанның баяндамасында мықты дәлелдерінің бірі – араб әрпі қымбатқа түседі, онымен басқан кітап, газеттеріміз қымбат болады дейді ... осы сияқты дәлелдер айтады (М.Дулатов. Шығармалары. “Жазушы” баспасы, 1991 жыл, 323-324 беттер).

Алфавит жөніндегі пікір сайысы бұл съезбен шектелмейді. Р. Сыздықованың деректеріне сүйенсек, Бакуде 1926 жылы ақпанның 26-нан наурыздың 10-на дейін Бүкілодақтық І-ші түркологиялық съезд өткізілді. Оның күн тәртібіне түркі халықтарының жазуы, орфографияның негізгі принциптері және олардың әлеуметтік мәні, терминология мәселелері, түркі халықтарының тарихы, этнографиясы, ана тілін оқыту методикасы т.б. мәселелер қойылған. Оның негізгісі кеңес одағын мекендеген түркі халықтарының бәрінің латын алфавитіне көшуі жөнінде болды. Осы төңіректе съезде қызу айтыс өрбіген. Съезге Қазақстаннан Ахмет Байтұрсынов, Елдес Омаров, Әзиз Байсейітов, Біләл Сүлеев, Нәзір Төрекүлов делегат болып қатысқан.

Бакудегі пікірталасқа А. Байтұрсынов баяндама жасады, ол бірнеше комиссияларға енді, съездің төралқасында болды. (қараңыз: А. Байтұрсынов “Тіл тағылымы”, “Ана тілі”, 1992 жыл, 399-426 беттер).

Біздің қолымызда осы съезге Т. Шонанұлының қатысқаны жайлы дерек жоқ. Бірақ жетекші лингвистің қатыспауы және мүмкін емес. Дегенмен бір мәселе анық – көп ұзамай түрік халықтары – латын жазуына, арада он жыл өтіп кириллицаға – орыс жазуына көшірілді. Міне, осылай жазуымыз үш рет “бауыздалды”.

1994 жылы қазан айында өткізілген “Қазақ тілі мәдениетіне” арналған республикалық мәслихатта Р. Сыздықова былай деп атап көрсетіп, Телжан есімін ресми түрде алғаш рет атады: “емле саласында таусылмай келе жатқан пікірталастарымыз бен орын алып отырған ала-құлалықтардың негізі 1990 жылы кириллицаға көшпестен бұрын оның емле қағидаларын дұрыс түзіп алмағанымызда жатыр. Оған өрине, бірінші біздер де, сол кезде жаңа жазуды қабылдаған ұрпақ, оқилдері де кінәлі емес: жау қашқандай үдере көштік.

Ахмет Байтұрсынов, Телжан Шонанұлы, Құдайберген Жұбанов сияқты көшбастаушыларымыздың көздерін құртты, қалғандарының өздері естерін жия алмай қалды. Күшік кезінде таланған кейінгі ұрпақ та жалтақ болып, түбегейлі өзгерістерге бара алмай қалды. Енді-енді ес кіріп, етек жия бастаған сәтіміз

бүгіндері келіп отыр”. (“Ана тілі” газеті, 1994 жылғы 11 қазан).

Ахмет Байтұрсынов, Құдайберген Жұбанов сияқты Телжан Шонанұлы да қазақтың лингвистика ғылымының негізін салушының бірі екені мойындауымызға тура келеді.

* * *

Телжан Шонанұлын 20-шы жылдары өрбіген тіл төңірегіндегі айтыстардың, пікір алысулардың бел ортасынан табуға болатын еді. Тіл шешендігі мен ой көсемдігін қатар меңгерген тұлға қайсыбір басқосуларда да белсенділік көрсете білген. Оның баспа жүзін көрген “Тіл заңын бұзбау керек”, “Латын әліппесі туралы”, “Әліпби жұмысы”, “Әріп мәселесі туралы айтыс”, “Жаңа әліппе майданында кезекті мақсатымыз” және басқа да ондаған еңбектерінде қазақ тілі мәселелерін жан-жақты қозғаған, өткір ойын пайымдаған.

Бұл саладағы ұйымдастырушылық, қоғамдық еңбегі ұшан-теңіз. Ол жаңа алфавит жөніндегі бүкілодақтық комитеттің кезекті пленумында комитет мүшесі ретінде бұлтартпайтын деректерге негізделген хабарлама жасаған. Сол алқа мәжілісінде профессорлар Қ. Жұбановпен, С. Аспандияровпен бірге академик А. Самоїловичтің баяндамасы бойынша қабылданатын қаулы-қарарларды әзірлеу комиссиясына сайланған. Ораз Жандосов және басқа да ұлт зиялыларымен бірігіп латын алфавиті жөнінде ашық хатқа қол қойған.

Кейінгі жылдардағы басылымдардан мәлім болғанындай Т. Шонанұлы тек қазақ тіл білімі мәселелерімен шектелмей, туыстас түрік тілдерінің біразының жоғын жоқтаған есім боп саналады. Бүгінде тоқсанға жақындаған Қазақстанның халық жазушысы Дмитрий Снегинмен бірге 1934 жылы “Ұйғыр поэзиясын” жария етуі, “Ұйғыр емле конференциясының қорытындысы”, “Татар жаңа әліппесі”, “Орта Азияда - Латын Әліпбиі”, “Араб әліппесінің тарихы” сияқты көптеген мақалалар жазуымен туыстас тілдерге де жанашырлық білдірген ғалым-патриот боп танылды.

Шонанұлы елімізде бастауыш білім берудің негізін қалаушылардың бірі. Өзінің оқулықтары, газет-журнал жүзін көрген зерттеу мақалалары арқылы ғалым-методист ретінде көзі тірісінде мойындалды. Қазақ педагогикасы институтында және Қазақ мемлекеттік университетінде 7-8 жыл бойы қазақ тілінен дәріс оқып, қазақ тіл білімі мен әдістемесін дамытуға ұшан-теңіз еңбек сіңірді.

Ғалым-педагогтың мұрасын зерттеу енді-енді қолға алынып жатыр. Бәріне де уақыт сыншы. Қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе беріліп, мемлекет аясына алынуымен байланысты тіл білімінің бұлақ-бастауында тұрған алыптар қатарында Телжанның да жұлдызы оңынан туатын күн жақын, дәйім солай болғай.

Телжан түзген тарих

Мектептің бесінші сыныбынан бастап тарих пәні жүрді емес пе. Ол пән әр сыныпта әр түрлі аталатын. Әлқиссадан “Ерте дүние тарихынан” оқыдық. Іші-сырты толған құдайлар еді. От құдайы, су құдайы, аспан құдайы... Бәрінің де сақал-мұрты бар-тын. Мұғалім тәптіштеп түсіндіріп, құдайлардың мінез-құлқын, жүргізген соғыстарын таңғажайып ертегіге ұқсатып әңгімелейтін еді. Кітаптан оқып, мұғалім ағайдың өзі айтқанымен араластырып, қойыртпақтап жауап беріп, “төрт” пен “бестен” кем баға алмайтынбыз.

Кейін, қашан мектеп бітіргенше, Ресей тарихын оқыдық. Илья Муромец, Олег Попович, Добрыня Никитич үш салт аттыны ұмытқан жоқпын. Дмитрий Донской. Куликово шайқасы. Орыстың князьдары, патшалары, қылышынан қан тамған генералдары. Суворов, Кутузов, Ушаков, Нахимов... орыс-швед, орыс-түрік соғыстары. Сол тарихтың орта жерінде “Орта Азия және Қазақстан” деген екі-үш беттік шолу болушы еді. Мұғалім ол тараудың небәрі бір сағатта “тісін қағып” жіберетін. Қазақ, қырғыз, өзбек, түрікмен, қарақалпақ халықтарының өткен дәуірде жазба әдебиеті болмағанын, ол елдердің шын мәніндегі дәуірлері Ресейге “өз еркімен” қосылғанын кейін ғана басталғанын оқып білдік. Қазақстан феодализмнен капитализмге бірден секіргені, жұмақ өмір, бақытты болашақ, мәдениеттің гүлденгені содан кейін ғана болыпты-мыс. Осы ертегілерге нандық. Осылай ер жеттік. Нәтижесі белгілі: төл тарихымызды, өткенімізді білмейтін ұрпақ қалыптасты.

Бүгінгі қазақ мектебінде еліміздің тарихы ерте дәуірден басталып, оқылып жатыр. Балалар сақтар, ғұндарды, түрік қағандықтарын, орхон-енісей жазуларын, Күлтегін, Тоныкөк бабаларын, Аңырақай айқасын, қазақ батырларын, хандарын – бәрін-бәрін оқып-біліп, тарихымен мақтанатын ұрпақ қалыптасып жатыр. Бұл Тәуелсіздігіміздің, Көк байрағымыздың арқасы.

Дәрігер Санжар Аспандияров, теміржол инженері

Мұхамеджан Тынышбаев ғасыр басында қазақ халқының тарихын жазып, кітап етіп бастырды. Мұхтар Әуезов “Әдебиет тарихын”, А. Байтұрсынов “Мәдениет тарихын”, Жүсіпбек Аймауытов “Психологияны”, Мағжан Жұмабай “Педагогиканы”, дәрігер Халел Досмұхамедұлы Исатай-Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтерілісін, үндестік заңын жазды. “Мәдениет тарихынан” басқасы жарық көрген. Қазан төңкерісіне дейінгі дәуірде, “байырғы халқының 98 пайызы су қараңғы, сауатсыз, хат танымайтын деп”, насихатталған елде қазақ тілінде 500-ден астам кітап шығарылған. Олардың арасында Абайдың алғашқы шығармалар жинағы, М. Дулатовтың “Оян, қазағы” да бар. Мұны аз десеңіз, “Қазақ” газетін, “Айқап” журналын, “Дала уалаятын”, басқа да басылымдарды еске түсіріңіз.

Осы зиялылармен бір кезеңде, бір мезгілде қазақ тарихын түзуге іргелі зерттеу еңбегімен үлес қосқан тұлғаның бірі – Телжан Шонанұлы. Алпыс жыл бойы ұшантеңіз мұрасының одейі ошірілуге жазылған аса білгір азаматтың қолымен зерделенген қалың кітаптың Ұлттық кітапхана қорында жалғыз данасының сақталуы нәтижесінде араға жылдар салып, ғасыр басында жазылған кітап қалың оқырманмен қайта табысты.

Телжанның “Қазақ жер мәселесінің тарихы” өз қолымен жазғанына қарағанда, 1923 жылы Орынборда жазылып біткен. Соған қарағанда, Орынбор 1920 жылы Қазақ Автономиялы Республикасының астанасы болып бекітілген соң жазылған еңбек екеніне дау жоқ.

Осы кітапты “Санат” баспасы “Жер тағдыры, ел тағдыры” деген жаңа атпен басып шығармастан көп бұрын, Ұлттық кітапхана қорынан танысқанымды оқушы біледі. Кітап араб әрпімен басылғандықтан, ал біз бұл әріптен мақұрым болғандықтан, әр беттің соңында сілтеме әдебиеттің кирилл әрпімен берілгенін шұқшиып оқу арқылы автордың осы еңбекті жазуға кіріспес бұрын қанша зерттеу жүргізгенін байқадық әрі еңбекқорлығына таң қалдық.

Шонанұлы орыс тарихының ірі тұлғалары Н. Карамзин, В. Ключевский, А. Левшин, П. Архангельский, А. Седельниковтың еңбектерін, А. Кауфман, Л. Чермак, А. Богданов, Г. Потанин, В. Витевский жазбаларын, отарлау тарихына байланысты құжаттарды, орыс тіліндегі газет-журналдарды, “Қазақ” газетін, Ыбырай, Шоқан еңбектерін жеріне жете зерттеген. Ә. Төкеновтың пайымдауына қарағанда, аталған кітапты жазып шығу үшін екі жүзге тарта еңбекпен оқып, танысқан.

Осыған ой түйгенде, кітаптың жазылу тарихы әріден

басталғанға ұқсайды. Шамасы, Телжан қажетті материалдарды студент кезінен қағазға түсіре берген.

Автор қазақ тарихын сол кездің ең күрделі мәселесі бойынша зерттеген. “Мәселенің мән-жайын шама-шарқымызша толығырақ түсінеміз десек, тарихымыздың ең болмағанда, мұнан екі жүз жыл бұрынғы дәуірінен бастап, бері қарай жолаушыламасак болмайды”, – деп жазуынан-ақ Телжан негізгі жұмыс объектісі етіп Қазақстанның Ресейге “өз еркімен” қосылуы кезеңін алатынынан хабар етеді.

Бұл кезең еркіндікке ұмтылған қазақ халқының Ресей империясы қол астында нокталанған тұсы. Тарихшы Телжан өз ойын білдіру үшін деректерге тіл бітіреді, дәлелді көлденең тартады. Ол отарлаудың түбінде неге әкелгенін көрсете отырып, “Қазақ жеріне отаршылдардың ұстаған саясаты – қазақ тұрмысын көп өзгеріске ұшыратты. Көшпелілерді бірте-бірте жерсіз қалдырып, тақыры мен шөлге иіріп тастап, егін саларлық, отырарлық жерден құралақан қалдырды. Арқадағы аудандарда қазаққа норманы қайта-қайта пішіп, бұларды да қысаңдыққа түсірді... қазақ жерінің ауданын тұжырып, жерді пайдалану ісіне де зиянын тигізіп кетті...” – деген тұжырым жасайды.

Отарлау саясаты жоспарлы түрде жүзеге асырылған жылдарда қазақтың өзі переселенге айналғаны, мелниген құты шөл мен құмнан басқа ешнәрсені қазақ іздеп барған жерінен таба алмағаны, қазақтың басы шыртастай қатқаны, барар жер, басар тауы қалмағаны жөнінде автор қинала да, күңіренсе де қалам тартады.

Осы кітап отызға тарта тараудан тұрады. Оны зерттеу, ғылыми туындыға бүгінгі тұрғыдан лайықты бағасын беру кәсіби тарихшылардың үлесі, олардың нанына ортақ болғымыз келмейді. Бірақ кейбір пайымдаулар сұранып тұрған сияқты.

Біз әдебиеттің көсеуін көсеп жүрген адам ретінде, тарихшының тақырып қоюдағы шеберлігіне таң қалдық. “Ескі заманда қазақ жерімен қалай пайдаланған?”, “Мұжық колонизациясының майданға шығуы”, “Қамалдар салынып, жер алыну”, “Отаршылдардың қазақ жерін талағандағы қимылы мен лебі”, “Тасталған шоқпар көшпелі сорлының маңдайына тиеді” – деген тақырыптар кітаптың мазмұнының кең ауқымды екенін бірден аңғартады.

“Өкімет (патша үкіметі) ХІХ ғасырдың 90-жылдарының басынан бері қарай некесіз туғандар, ауыр қылмыстылар, басына бостандық беріп қуып жіберген құлдар, әйтеуір соғыс қызметіне жарамсыздар және салық төлей алмайтындар үшін қазақ жерінен қоныс берген деп келсе, бұрын Жайық